

(Research Article)
**The most basic Conditions of Governance According to Hekmat 110
of Nahj al-Balagha**

Abbas Fanni Asl^{1*}

Submission Date: 10 January 2024

Revision Date: 21 February 2024

Acceptance Date: 10 March 2024

(Page 133-158)

Abstract

Taking responsibility for divine order is one of the religious duties of human beings, the success of which depends on meeting the special conditions that Ali (AS) mentioned as the most important ones in Hikmat 110. The present article is an attempt to explain these conditions and examine the results of adhering to them in the success of the divine order establisher, as well as the harms of not adhering to them in the individual's failure using an analytical-descriptive approach. Ali (AS) considered avoiding the three vices of "relenting", "collaboration (with false people)" and "Carnal desires and greed" as the most important conditions for success in establishing divine order, which leads to the achievement of the virtues of courage, dignity and steadfastness, and provides the fundamental basis for an individual's success. Failure to avoid any of the vices and falling into them leads to numerous abnormalities and hinders a person's success; relenting causes weakness and stupidity and destroys courage and honesty; collaboration with false people causes depersonalization and humiliation and submission to falsehood, and carnal desires and greed also cause slavery to personal greed and destroy faith and steadfastness. Simultaneous avoidance of all three of the aforementioned vices leads to the emergence of a spirit of courage, bounty, and contentment, and frees the individual from the servility, bowing down to the common people, and coveting their wealth.

Keywords: Success, rule of Allah, relenting, collaboration with false people, establish.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

*: Corresponding Author:

Email: a_fanniasl@uma.ac.ir

How to cite this article: Fani Asl, A. (2024). The most basic conditions of governance according to Hekmat 110 of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(44), 133-158. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29838.3106>

Extended Abstract

1. Introduction

God has sent a single religion to guide humanity and has made its establishment one of the essential duties of the prophets. Due to the importance of this divine mission and its continuity throughout history, it is essential to address the most important conditions for the success of those who establish the rule of Allah. In this regard, while citing the word of wisdom number 110 from Nahj al-Balagha, three basic conditions have been mentioned, the observance of which leads to success in the mission of establishing the rule of Allah, and the failure to observe them leads to failure and disappointment. In this article, an attempt has been made to examine the text and document of the wisdom in question, explain the literal and idiomatic meanings of its expressions, and examine the impact of each on the success or failure of rulers.

2. Theoretical Framework

Establishing the rule of Allah and governing society requires conditions that not everyone, regardless of their spirit or characteristics, is able to do and will succeed in implementing. The Holy Quran, the infallible Imams (AS), and scholars and thinkers in their numerous works have referred to many conditions, each of which is considered a step towards success. In Nahj al-Balagha, Imam Ali (AS) has mentioned several conditions for the success of a ruler and reformer of society, and the conditions mentioned in Hekmat 110 are particularly important in this respect as it exclusively mentions three basic conditions, the careful and correct observance of which will cause God's decree to be carried out on earth, and will lead to the reformation of society, the organization of people's affairs, and human happiness. On the other hand, ignoring the aforementioned conditions and failing to observe them also prepares the ground for a person to fall into all kinds of vices and causes the mission of establishing the rule of Allah to fail.

Muslim scholars and commentators of Nahj al-Balagha have made efforts to explain the aforementioned wisdom and have referred to valuable discussions that, while having strong points, have an important shortcoming, which is the lack of comprehensiveness of the discussions presented in this regard; in many works, only the literal meaning of words has been explained; in others, a very brief explanation and description has been presented, and in some works, as required by the discussion, a part of the aforementioned wisdom has been referred to. In order to compensate for these deficiencies, the present article attempts to take a comprehensive

look at the aforementioned wisdom. In this regard, while referring to the series of documents of the aforementioned wisdom and the lexical meanings and idiomatic concepts of its important and key expressions, it explains the role of each of them in providing the basis for the success of the ruler of society, and refers in detail to the consequences of ignoring each of these conditions, which causes numerous anomalies.

3. Research Method

In this study, an attempt was made to examine, by resorting to the descriptive-analytical method, the text of Nahj al-Balagha and the numerous commentaries and interpretations presented on it, as well as the numerous works of Muslim thinkers of past centuries and the present, and to explain the conditions for the success of the ruler and the implementer of the rule of Allah from the perspective of Hekmat (wisdom) 110 of Nahj al-Balagha. The aforementioned Hekmat considers the basic conditions for success in governance to be the simultaneous avoidance of three vices: "relenting", "collaboration to false people" and "Carnal desires and greed". In order to understand the meanings of these three vices and their true meaning, numerous dictionaries, including Ibn Manzur's Lisan al-Arab, were referred to, and in explaining the anomalies resulting from them, hadith books, including Usul al-Kafi and interpretations of Nahj al-Balagha, including Minhaj al-Baraa' by Sayyid Abul-Qasim al-Khu'i, were used.

4. Conclusion

Establishing the rule of Allah, meaning governing and maintaining the religion, practicing its pillars, and guiding others, is one of the heavenly missions and religious duties of all righteous people throughout history, and success in it depends on having specific personality and moral characteristics. The most important conditions for success in this mission, from the perspective of Hekmat 110 of Nahj al-Balagha, are the simultaneous avoidance of the three vices of "relenting", "collaboration with false people" and "Carnal desires and greed"; "relenting," whether in the sense of "bribing" or "compromising," removes the religious practitioner from the circle of truth-telling and seeking justice and it takes away the courage and boldness to defend values. Also, "Collaboration with false people," whether in the sense of "humiliation and contempt" or "collaboration with false people," causes a person to neglect the truth and leads to polytheism and violating divine commands, and "Carnal desires and greed" is also considered the root of all corruption and perversion, as

it destroys a person's spiritual freedom and independence, turning them into a humble and contemptible slave.

References [in Persian]

- Jafari, M. M. (2001). *A Beam from Nahj al-Balagha*, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Delshad Tehrani, M. (2000). *The Rule of Wisdom: Rule in Nahj al-Balagha*, Tehran: Darya Publications.
- ----- (2019). *Thematic Commentary on Nahj al-Balagha*, by Ghadir Piri, Farez Website.
- Saleh, Sobhi (2001). *The Dictionary of Nahj al-Balagha*, Tehran: Islamic Publisher.
- Tabatabaei, M. H. (1995). *Al-Mizan in the interpretation of the Qur'an*, translated by Mohammad Baqir Mousavi Hamedani, Qom: Islamic Publications Office.
- Faiz al-Islam Isfahani, A. N. (1999). *Translation and commentary of Nahj al-Balagha*, Tehran: Faqih Printing and Publications Organization.
- Kolayni, Mohammad bin Yaqoob (2008). *Usul al-Kafi*, translated by Mehdi Ayatollahi, Tehran: Jahanara Publications.
- Modarresi, M. T. (1993). *Shiite Imams and School Movements*, translated by Hamid Azhir, Tehran: Islamic Research Foundation.
- Motahhari, M. (2016). *Collection of Works*, Volume 24, Qom: Sadra Publications, 20th Edition.
- ----- (2001). *Notes of Professor Motahhari*, Second Edition, Volumes 1, 7 and 10, Qom: Sadra Publications.
- Makarem Shirazi, N. (1375). *Message of Imam Amir al-Mu'minin (AS)*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- ----- (1396). *Tafsir al-Nemnooneh*, Dar al-Kutub al-Islamiyya Publications, Volume 16.

References [in Arabic]

- *The Holy Quran*.
- *Nahj al-Balagha*.
- Abi, Mansur ibn al-Hussein (1424 AH). *Prose of the Pearls in the Lectures*, Lebanon: Dar al-Kitab al-Ilmiyah.
- Amedee, Abdul-Wahed ibn Muhammad (1410 AH). *Ghurarul- (Revised by Rajai)*, Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Isfahani, Ahmad ibn Abdullah (1988). *The Ornament of the Saints and the Classes of the Pure*, vol. 8, Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiyah.
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul-Hamid ibn Hibatullah (undated). *Sharh al-Nahj al-Balagha*, Qom: Maktaba Ayatollah al-Uzmi al-Mar'ashi.
- Ibn Shahr-Ashboub, Muhammad ibn Ali (undated). *Al-Manaqib*, translated by Hashim Rasuli, Qom, Allamah Publishing.
- Ibn Arabi, Muhammad ibn Abdullah (1408 AH). *Ahkam al-Quran*, Beirut: Dar al-Jil Publishing.

- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram (1414 AH). *Arab language*, third edition, Beirut: Dar Sadir.
- Ibn Maytham, Maytham bin Ali (1362). *Commentary on Nahj al-Balagha (Mesbah al-Salkin)*, Al-Ketab Publication Institute.
- ----- (1366). *Courtesy of Misbah Al-Salkin*, Mashhad: Astan Quds Razavi. Islamic Research Foundation.
- Abul Azm, Abdul Ghani (2013 AD). *Al-Ghani Al-Zahir Ma'ajm*, Al-Rabat: Al-Ghani Publishing House.
- Al-Azhari, Mohammad bin Ahmad (2001 AD). *Language refinement*, Volume 1, Beirut: Dar Ehiya al-Tarath al-Arabi.
- Tamimi, Arkan (1429 AH). *The best explanations of Nahjul Balagha*, Qom: Al-Etsam Publications.
- Jahaf, Yahya bin Ibrahim (1380). *Guidance for the Believers to Know the Clear Nahj al-Balagha*, Qom: Dalil Ma Publications.
- Jam, Rafiq (1999). *Encyclopedia of Al-Islamic Sufism*, Vol. 1, Beirut: Lebanese School of Publishers.
- Khoei, Seyyed Abulqasem (2013). *The lamp of jurisprudence in transactions*, Qom: Nash Faqahat.
- ----- (1400 AD). *The curriculum of excellence in explaining Nahj al-Balagha*, Tehran: Maktabeh al-Islamiyeh.
- Dakhil, Ali Muhammad Ali (1406 AH). *Explanation of Nahj al-Balaghah*, Beirut: Dar Al-Murtada.
- Din parwar, Seyyed Jamal Al-Din (1417 AH). *Al-Muhaqqiq al-Tabataba'i in his first anniversary*, Vol. 3, Qom: Al-Bayt (AS) Foundation for the Revival of Heritage.
- Raghieb Isfahani, Hussein Ibn Muhammad (1392 AH). *Vocabulary of the Words of the Holy Quran*, Translated by Hussein Khodaparast, Qom: Navid Islam Publications.
- ----- (1420 AH). *Lectures on Literature and Conversations of Poets and Philosophers*, Beirut: Dar Al-Arqam Company.
- Al- Zojaji, Abu Al-Qasim (1401 AH). *News of Abu Al-Qasim Al-Zojaji*, Researched by Abdul Hussein Mubarak, Baghdad: Dar Al-Rashid Publishing House.
- Sarakhsi Neyshaburi, Ali Ibn Nasser (1415 AH). *Signs of Nahjul Balagha*, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Sharqi, Muhammad Ali (1366 AH). *Dictionary of Nahj al-Balagha*, Volume 3, Tehran: Darul-Kutb Al-Islamiyya.
- Sharif Al-Radi, Muhammad ibn Husayn (undated). *Translation and Explanation of Nahjul-Balagha (Warning of the Ignorant and Reminding of the Aware)*, Tehran: Payam Haqq.
- Ziarat, Ahmad Hassan, Mustafa, Ibrahim, Al-Najjar, Muhammad Ali and Abdul Qadir, Hamed (1387). *Intermediate Dictionary*, Sadiq Publications, Volume 2.
- Al-Omari, Hussein (2010 AD). *The speech in Nahj al-Balagha*, Beirut: Darul-Kutb Al-Ilmiya.

- Jahaf, Yahya ibn Ibrahim (1380 AD). *Guidance of the Believers to the Knowledge of the Clear Nahj al-Balagha*, Qom: Dalil Ma Publications.
- Hosseini, Abdul-Zahra (1409 AD). *Sources of Nahj al-Balagha and its References*, Volume: 4, Beirut: Darul-Zahra.
- Tayyib, Sayyid Abdul-Husayn (1378 AD). *The best statement in interpreting the Qur'an*, Islam Publications.
- Firozabadi, Muhammad bin Yaqub (1415 AH). *The surrounding dictionary*, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah.
- Qutb Ravandi, Saeed bin Hebatullah (1406 AH). *The curriculum of ingenuity*, Qom: School of Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi.
- Karami, Muhammad (1387 AH). *Research and opinions based on reality and contemporary civilization (Sharh Nahj al-Balagha Karmi)*, Qom: Al-Mataba'at Al-Elmiya.
- Mottaghi, Ali bin Hesam Al-ddin (1419 AH). *The treasure of actions in the traditions of sayings and actions*, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
- Majlisi, Mohammad Bagher (1440 AH). *Bihar al-Anwar*, Beirut: Dar Ehia al-Turath al-Arabi.
- ----- (1408 AH). *Explanation of the Nahjul-Balagha*, excerpted from Bihar al-Anwar, Tehran: Printing and Publishing Establishment.
- Mohammadi Rayshahri, Mohammad (1383 AH). *Mizan al-Hikmah, first edition*, Qom: Dar al-Hadith.
- Mahmoudi, Mohammad Baqir (1418 AH). *Nahj al-Saada in the Mustadrak of Nahj al-Balagha*, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Masoudi, Ali ibn Hussein (1396 AH). *The Promoter of Gold and Minerals of the Essence*, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Meshkini Ardabili, Ali (1363 CE). *The Guide to the Topics of Nahj al Balagha*, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Mustafa, Ibrahim, Abdul Qadir, Hamed, Ziarat, Ahmad Hassan and Al-Najjar, Mohammad Ali (1989 AD). *Al-Mu'jam Al-Wasit*, Istanbul - Türkiye: Dar Al-Dawa.
- Mustafavi, Sheikh Hassan (1416 AH). *Inquiring into the words of the Holy Qur'an*, Tehran: Printing and Publishing Foundation, publishing the works of Al-Mustafawi.
- Maalouf, Louis (1973 AD). *Al-Monjid fi al-Lughah*, Beirut: Dar Al-Mashrekh.
- Mughniyeh, Mohammad Javad (1979 AD). *In the Shadows of Nahj al-Balagha*, Volume: 4, Beirut: Dar al-Elme.
- Mousavi, Abbas Ali (1418 AH). *Commentary on Nahj al-Balagha*, Beirut: Dar al-Rasul al-Akram (pbuh).
- Mousavi, Mohsen Baqir (1423 AH). *Sciences of Nahj al-Balagha*, Lebanon, Beirut: Darul Uloom.
- Moayed, Yahya bin Hamzah (1424 AH). *Al-Dibaj Al-Wadi in revealing the secrets of the al-Wasi's speech*, Sana'a: Imam Zayd bin Ali al-Thaqafia Foundation.
- Nawab Lahiji, Mohammad Bagher bin Mahmood (undated). *Commentary on Nahj al-Balagha (Nawab Lahiji)*, Tehran: Akhwan Ketabchi.

- Hashemi Khoei, Habibullah bin Muhammad (1400 AH). *Minhaj al-Baraa'*, Volume: 21, Tehran: Maktabata al-Islamiya.
- Waseti, Ali bin Muhammad bin Abinezar (1376). *Eyes of Al-Hakam and Al-Mawaiz*, Qom: Dar al-Hadith.
- Waseti Zobeidi, Mohib al ddin Seyyed Muhammad (1414 AH). *Taj al-Arus is the jewel of Al Qamoos*, Beirut: Dar al-Fikr for printing and publishing.

(مقاله پژوهشی)

اساسی‌ترین شروط حکمرانی بر اساس حکمت ۱۱۰ نهج البلاغه

عباس فنی اصل^۱*

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰ بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۰۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

(از ص ۱۴۰ تا ۱۵۸)

چکیده

عهده‌داری مسئولیت اقامه امر الهی، از وظایف دینی بشر است که موفقیت در آن، منوط به رعایت شرایط ویژه‌ای است که امام علی (ع) در حکمت ۱۱۰ به مهم‌ترین آن‌ها اشاره داشته‌اند. پژوهش حاضر کوشیده است با روش تبیین این شروط و بررسی ثمرات پایبندی به آن‌ها در موفقیت اقامه‌کننده امر الهی و همچنین آسیب‌های ناشی از عدم پایبندی به آن‌ها در عدم توفیق فرد، نوشته حاضر را به شیوه تحلیلی-توصیفی ارائه دهد. امام علی (ع) اجتناب سه‌رذیله «مصانعه»، «مضارعه» و «مطامع نفسانی» را مهم‌ترین شروط موفقیت در اقامه امر الهی دانسته است که منجر به حصول فضیلت‌هایی نظیر شجاعت، عزت و استواری شده و زمینه اساسی موفقیت فرد را فراهم می‌سازد. عدم اجتناب از هر یک از رذایل و گرفتار شدن به آن‌ها، ناهنجاری‌های متعددی را در پی داشته و مانع موفقیت فرد می‌گردد؛ چراکه مصانعه؛ موجب ضعف و زبونی شده و شجاعت و صداقت را از بین می‌برد. مضارعه، موجب بی‌هویتی شده و ذلت و خضوع در مقابل باطل را در پی دارد و پیروی از مطامع نیز موجب بندگی طمع‌های شخصی شده و ایمان و استواری فرد را از بین می‌برد. پرهیز هم‌زمان از هر سه رذیله مذکور، منجر به روحیه شجاعت و آزادمنشی و قناعت شده و فرد را از زبونی، تعظیم و دست‌بوسی عوام و طمع به مال آن‌ها رهایی می‌بخشد.

کلید واژه‌ها: موفقیت، امر الهی، مصانعه، مضارعه، اقامه.

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

علی‌رغم تعدد انبیای الهی، دین واحدی از جانب خدا برای هدایت بشریت فرستاده شده است (ابن عربی، ۱۴۰۸: ۱۶۶۷/۴). اقامه این دین از وظایف ضروری پیامبران معرفی شده (شورا/۱۳) و ادای این وظیفه نیز به‌عنوان اصلی‌ترین کارکرد آنان به‌حساب آمده است؛ چراکه پیروی از اوامر و فریض الهی، سعادت بشری را در پی داشته و انکار و ضایع نمودن آن نیز موجب شقاوت و تباهی وی می‌گردد (نامه/۵۳). اندیشمندان مسلمان در خصوص عمومیت و یا عدم عمومیت این مأموریت نظرات متعددی ارائه کرده‌اند به‌نحوی که برخی این مأموریت را مختص انبیای الهی و امامان دانسته‌اند (مغنیه، ۱۳۸۷: ۱/۳۶۶؛ موسوی، ۱۴۲۳: ۵۵)؛ برخی دیگر والی و خلیفه را نیز مورد خطاب دانسته‌اند (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۷/۲۱)؛ بر اساس دیدگاهی دیگر، تمامی مصلحان عالم مورد خطاب در نظر گرفته شده است (مطهری، ۱۳۹۵: ۹۸/۲۴). فیض الاسلام و جمعی دیگر، دایره خطاب را عام‌تر از موارد مذکور دانسته و معتقد شده‌اند تمامی انسان‌ها در همه تاریخ موظف و مأمور به اقامه امر الهی هستند (ن.ک: فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۱۳۳۷/۶). دیدگاه مذکور جامع‌تر از سایر دیدگاه‌ها به نظر می‌رسد؛ چراکه ابدی بودن دین (یس/۶۹-۷۰) و جهانی بودن آن (اعراف/ ۱۵۸) اقتضا می‌کند مسئولیت برپای داری آن منحصر به انبیای الهی نبوده و بنا به آیه ﴿أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ﴾ (شورا/۱۳) که عموم مؤمنین را مورد خطاب قرار داده (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹۲/۴)، لازم است همواره انسان‌های صالح در طی تاریخ برای ادای این مأموریت و دعوت به خیر قیام کنند (آل عمران/۱۰۴) تا غرض قرآن در برپای داری دائمی و سرمدی دین (ابن عربی، ۱۴۰۸: ۱۶۶۷/۴)، تحقق یابد. از این‌رو پس از انبیای الهی، ائمه معصومین (ع) به‌عنوان قوامین به قسط (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ۳۰۰/۱)، عهده‌دار این مسئولیت بوده و علمای عادل هر عصری نیز به‌عنوان وارثان انبیا (کلینی، ۱۳۸۷: ۳۴/۱) مأمور به تداوم این وظیفه هستند تا با مقاومت در مقابل تحریف و تفسیر به رأی امر الهی، به اقامه صحیح آن بپردازند (همان، ۳۳).

اهمیت این مأموریت و ضرورت تداوم آن در همه تاریخ، اقتضا می‌کند به شرایط لازم برای موفقیت اقامه کنندگان امر الهی اشاره گردد. در این راستا با استناد به حکمت ۱۱۰ نهج‌البلاغه، به سه شرط اساسی اشاره شده است که رعایت آن‌ها موفقیت اقامه کنندگان امر الهی را در پی داشته و عدم رعایت نیز موجب شکست و ناکامی می‌گردد. در نوشته حاضر ضمن بررسی متن و سند حکمت مورد بحث، به تبیین معانی لغوی و اصطلاحی عبارات آن پرداخته شده و به تأثیر هر یک از آن‌ها در موفقیت و یا عدم موفقیت اقامه کننده امر الهی اشاره گردیده است.

۱-۱. بیان مسئله

اقدام به اجرای مأموریت مهم اقامه امر الهی، نیاز به شرایط و ویژگی‌های خاصی دارد که علی (ع) در نهج‌البلاغه به مواردی متعددی اشاره داشته‌اند که پرداختن به همه آن‌ها خارج از توان نوشته حاضر بوده بنابراین با استناد به حکمت ۱۱۰ نهج‌البلاغه، به تبیین مهم‌ترین شرایط موفقیت و اساسی‌ترین موانع آن اشاره می‌گردد. در تبیین بحث مذکور، سؤالات متعددی مطرح است که سؤال اصلی این است که:

- امام علی (ع) در حکمت ۱۱۰ نهج‌البلاغه، چه شرایطی را لازمه موفقیت اقامه کننده امر الهی دانسته است؟

علاوه بر سؤال اصلی مذکور، سؤالات فرعی متعددی نیز مطرح می‌گردد، از جمله این‌که:

- مقصود از ممانعه چیست و چه تأثیری در موفقیت و یا عدم موفقیت اقامه کننده امر الهی دارد؟
 - مقصود از مضارعه چیست و چه تأثیری در موفقیت و یا عدم موفقیت اقامه کننده امر الهی دارد؟
 - مقصود از اتباع مطامع چیست و چه تأثیری در موفقیت و یا عدم موفقیت اقامه کننده امر الهی دارد؟
- نوشته حاضر با استناد به حکمت ۱۱۰ نهج‌البلاغه، به شیوه تحلیلی- توصیفی به تبیین شرایط موفقیت اقامه کننده امر الهی پرداخته و به سؤالات مطرح شده پاسخ می‌دهد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

سابقه بحث از حکمت ۱۱۰ نهج‌البلاغه، حداقل به دوران نگارش اولین شرح نهج‌البلاغه برمی‌گردد. اینکه اولین شارح نهج‌البلاغه چه کسی است، اتفاق‌نظری وجود نداشته و اندیشمندان به افراد متعددی اشاره داشته‌اند. آیت‌الله دین‌پرور، رئیس بنیاد بین‌المللی نهج‌البلاغه در جلد سوم کتاب «المحقق الطباطبائی فی ذکراه السنویة الأولى»، در معرفی اولین شارح، به سخن علامه سید عبدالعزیز طباطبائی، کتابشناس معاصر اشاره داشته که وی شش دیدگاه متفاوت را مطرح کرده و ضمن نقد آن‌ها، «امام وبری احمد بن محمد خوارزمی» را به‌عنوان اولین شارح نهج‌البلاغه معرفی کرده است. آیت‌الله دین‌پرور علی‌رغم قبول نقدهای شش‌گانه علامه طباطبائی، دیدگاه او در خصوص معرفی اولین شارح نهج‌البلاغه را صحیح ندانسته و معتقد شده است «سید فضل‌الله راوندی» اولین نفری است که در سنه ۵۱۱ ق اقدام به شرح نهج‌البلاغه کرده است (دین‌پرور، ۱۴۱۷: ۱۴۰۵/۳).

علاوه بر شرح راوندی، شرح‌های متعدد دیگری نیز در طی تاریخ نوشته شده است که اندیشمندان به بیش از یک صدویست و سه شرح متفاوت اشاره داشته‌اند که به زبان‌های مختلف نگاشته شده‌اند. حکمت ۱۱۰ در شروح متعددی مورد تفسیر و تبیین واقع شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: شرح نهج‌البلاغه سعید بن عبدالله بن حسین راوندی (جلد ششم)؛ شرح نهج‌البلاغه ابن میثم (جلد پنجم)؛ شرح ابن ابی‌الحدید (جلد هیجدهم)؛ شرح محمد عبده (جلد سوم). با مطالعه شروح مذکور مشخص می‌گردد که اغلب آن‌ها در تبیین حکمت مذکور، به‌طور خلاصه‌وار به ترجمه لغات آن و بیان معنای ظاهری اش بسنده کرده و توضیح و شرح مفصل و جامع ارائه نداشته‌اند. برخی از مفسرین هم ضمن ترجمه حکمت مذکور و بیان معنای ظاهری آن، به شرح مختصر آن بسنده کرده‌اند که جامع نبوده و به‌صورت گذرا به تبیین آن پرداخته‌اند که از جمله این شرح‌ها، تفسیر منهج‌البراعه هاشمی خویی (جلد بیست و یکم) است.

به‌غیر از شارحان نهج‌البلاغه، سایر علما و اندیشمندان نیز در آثار و نوشته‌های خود بنا به اقتضای بحث، به حکمت مذکور استناد کرده و به تبیین آن پرداخته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به استاد مطهری (جلد ۲۴ مجموعه آثار و جلد‌های ۱، ۷ و ۱۰ مجموعه یادداشت‌ها)؛ آیت‌الله ری‌شهری (جلد یکم کتاب رهبری در اسلام)؛ استاد دلشاد (کتاب حکمت و حکومت و تفسیر موضوعی نهج‌البلاغه) و مرحوم دشتی

(کتاب مجموعه الگوهای رفتاری امیرالمؤمنین) اشاره کرد. در این آثار نیز به صورت مختصر و به اقتضای ارتباط با بحث اصلی، به حکمت مذکور پرداخته شده و بعدی از ابعاد آن تبیین شده است که به عنوان تبیین مستقل و جامع به حساب نمی آید.

عدم دستیابی به شرح جامع و یا کتاب و یا مقاله مختص به حکمت مذکور، موجب شد که برای تبیین مفصل و جامع بحث همراه با اشاره به ابعاد و جوانب مختلف آن اقدامی انجام داده و با برداشتن گامی در این زمینه امکان استفاده جامع از آموزه‌های آن را فراهم‌سازیم. در این راستا با بهره‌گیری از منابع متعدد در دسترس، تلاش شد حکمت مذکور از جوانب مختلف، اعم تبیین صحت سند آن، معانی لغوی و اصطلاحی عبارات آن، مقصود از این عبارات و تأثیر آن‌ها در موفقیت و یا عدم موفقیت اقامه کننده امر الهی موردبررسی قرار گیرد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در خصوص ضرورت و اهمیت بررسی موضوع موردبحث گفتنی است که اقامه امر الهی، از واجبات دینی و فرایض الهی است که پیروی از آن، سعادت بشری را موجب شده و انکار آن نیز منجر به شقاوت و بدبختی انسان می‌گردد (نامه ۵۳). با عنایت به تأثیر این امر در سعادت و شقاوت جوامع بشری، لازم است انسان‌های شایسته‌ای که متخلق به اخلاق متعالی بوده و با برخورداری از روحیه و شرایط لازم برای عهده‌داری این امر، اقدام به پذیرش این مسئولیت کرده و با اقامه صحیح آن، اصلاح جامعه و هدایت صحیح آن را موجب شوند.

با توجه به اینکه نیاز به هدایت الهی و اقامه امر او محدود به زمان خاصی نبوده و در همه زمان‌ها خصوصاً در دوران ترقی و پیشرفت جوامع این نیاز هرچه بیشتر احساس می‌شود؛ لذا لازم و ضروری است که شرایط پذیرش این مسئولیت و اقدام برای اقامه آن تبیین گشته و زمینه‌های لازم برای موفقیت در آن موردبحث قرار گیرد. چراکه هرکسی با هر روحیه و صفاتی نمی‌تواند عهده‌دار این مأموریت شده و به اقامه صحیح و موفقیت‌آمیز بپردازد؛ لذا نیاز به رعایت شرایط و اصول مهم و اساسی است که عدم آگاهی از آن‌ها، مأموریت اقامه دین را با شکست مواجه ساخته و گمراهی و انحراف جامعه را موجب می‌گردد. علی (ع) برای فراهم کردن بستر مناسب برای ادای موفق این مأموریت، به مهم‌ترین شرایط این موفقیت اشاره کرده است که رعایت دقیق و صحیح آن‌ها، موجب جاری شدن حکم خدا در روی زمین شده و اصلاح جامعه را در پی داشته و منجر به سامان یافتن امور مردم و سعادت آن‌ها می‌گردد و بی‌توجهی به آن‌ها و عدم رعایت این شرایط نیز، زمینه گرفتاری فرد به انواع ردایل را فراهم ساخته و مأموریت اقامه امر الهی را با شکست مواجه می‌سازد.

۲. بحث

۱-۲. سیری در حکمت ۱۱۰ نهج البلاغه

علی (ع) در حکمت ۱۱۰ نهج البلاغه در تبیین شرایط اقامه امر الهی می‌فرماید:

«لَا يَقِيمُ أَمْرَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ إِلَّا مَنْ لَا يُصَانِعُ وَلَا يُضَارِعُ، وَلَا يَتَّبِعُ الْمَطَامِعَ» (قصار/۱۱۰).

فرمان خدا را بر پا ندارد، جز آن کس که در اجرای حق مدارا نکند، سازش کار نباشد و پیرو آرزوها نگردد.

سلسله سند حدیث مذکور بر اساس کتاب «حلیة الأولیاء و طبقات الاصفیاء» بدین شرح است:

«حدَّثنا عثمان بن محمد العثماني حدثنا أحمد بن عبدالعزيز ثنا أبويعلى حدثنا الأصمعي قال سمعت سفيان يقول: قال علي (ع): لَا يَقِيمُ أَمْرَ اللَّهِ...» (اصفهانی، ۱۹۸۸: ۲۸۶/۷).

همچنین ابوالقاسم الزجاجی چهارصد سال بعد از اصفهانی در کتاب «اخبار زجاجی» سند حدیث را با اندک تفاوت‌هایی این‌گونه بیان می‌دارد:

«اخبرنا ابن الأثيري قال اخبرنا الخليلي قال حدثنا أبويعلي الساجي قال حدثنا الأصمعي قال حدثنا سفيان بن عيينة قال: قال علي (ع) ...» (الزجاجی، ۱۴۰۱ ق: ۲۸/۱).

علاوه بر نهج‌البلاغه متن حکمت مذکور در کتاب غررالحکم نیز با اندک اختلافی این‌گونه بیان شده است: «... وَلَا يُجَادِعُ، وَلَا تَعْرِهُ الْمَطَامِعُ» (آمدی، ۱۴۱۰: ۷۸۵).

در کتاب عیون‌الحکم و المواعظ نیز حکمت موردبحث با سیاق غررالحکم، ولی با اندک تفاوتی در عبارت آخری آن، این‌گونه بیان شده «... وَلَا يُغَيِّرُهُ الْمَطَامِعُ» (الواسطی، ۱۳۷۶: ۵۴۱).

به‌غیر از منابع مذکور، در دیگر کتاب‌های معتبر نیز با اندک اختلافی، به حکمت موردبحث اشاره شده است که از جمله آن‌ها کتاب «نثر الدرر فی المحاضرات» است که حکمت موردبحث را این‌گونه بیان می‌دارد: «لَا يُطِيقُ أَمْرَ اللَّهِ فِي عِبَادِهِ إِلَّا مَنْ...» (آبی، ۱۴۲۴: ۴۱/۲). در کتاب «محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء» نیز حکمت مذکور این‌گونه نقل شده است: «إِنَّمَا يَسْتَحِقُّ السِّيَادَةَ مَنْ لَا يُصَانِعُ وَلَا يُجَادِعُ، وَلَا تَعْرِهُ الْمَطَامِعُ» (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۱۹۸/۱).

اشاره به حکمت مذکور با عبارات و الفاظ متعدد، موجب تفاوتی در معانی، مفاهیم و مقصود آن نشده است؛ چراکه همه این اقوال در عین اختلاف در عبارات، به مقصود واحدی اشاره دارند. لذا بیان حکمت با عبارات «إِنَّمَا يَسْتَحِقُّ السِّيَادَةَ...» در کتاب «محاضرات» و «نثر الدرر» و همچنین ذکر آن با عبارات «لَا يَقِيمُ أَمْرَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ...» در «نهج‌البلاغه» و «غررالحکم»، تفاوتی در معنا ایجاد نکرده و هر دو عبارت در پی رساندن یک معنا و مقصود بوده و به بیان شروط موفقیت حاکم جامعه یعنی والی و خلیفه و امام اشاره دارند (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۷/۲۱)؛ بنابراین بیان حکمت مذکور با الفاظ متعدد، نه تنها نشانه تعارض و اختلاف نیست بلکه امری مثبت به حساب می‌آید چراکه رساننده این حقیقت است که حکمت موردبحث علاوه بر نهج‌البلاغه در آثار و منابع مختلف نیز ذکر شده که بیانگر این است که خبر واحد نبوده و منابع مختلفی به آن اشاره داشته که در دسترس بوده است (حسینی، ۱۴۰۹: ۱۰۲/۴).

۲-۲. تبیین مفاهیم کلیدی

پیش از تبیین مقصود حکمت موردبحث، به معانی لغوی سه عبارت مهم و کلیدی «مضارعه»، «مصانعه» و «مطامع» اشاره می‌شود تا با آگاهی از معنای مورد اتفاق آن‌ها و فراهم شدن فهم مشترک، به تبیین شرایط موفقیت اقامه کننده امر الهی پرداخته شود.

۱-۲-۲. معنای لغوی «مُصَانِعَه»

کلمه «مصانعه» مصدر فعل «يُصَانِعُ» است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۶۹/۳). این فعل در منابع مختلف، به دو شکل با «فتح نون» و «کسر نون» آمده است (مجلسی، ۱۴۰۸: ۲۷/۱۰۱).

بیان «يُصَانِعُ» با فتح نون، آن را به مضارع مبنی بر مجهول تبدیل می‌کند که ماضی آن صَائِعٌ بوده و مشتق از ریشه صنع است. در این صورت «المُصَانِعَةُ» از باب مفاعله و از «الصَّنْعُ» خواهد بود که به رشوه معنی کرده‌اند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۱۲/۸). با توجه به اینکه باب مفاعله بیانگر مشارکت و فعل دوجانبه بین دو نفر است (ابوالعزم، ۲۰۱۳: ۲۴۷۵۶) لذا به این معنی خواهد بود که هر یک از حاکم و محکوم، به همدیگر رشوه داده و رشوه بگیرند.

در بسیاری از نسخ نهج البلاغه و منابع دیگر، فعل «يُصَانِعُ» با «کسر نون» آمده است که فعل مضارع مبنی بر معلوم بوده و مشتق از ریشه «صنع» است (واسطی زبیدی، ۱۴۱۴: ۲۸۸/۱۱؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۶۹/۳) و دارای معانی مختلفی است از جمله؛ مصالحه با بذل رشوه، (معلوف، ۱۹۷۳: ۴۳۷). ابن ابی‌الحدید، بی‌تا: ۲۷۴/۱۸. ابن میثم، ۱۳۶۶: ۶۰۵) مدارا کردن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۱۲/۸؛ مغنیه، ۱۹۷۹: ۲۸۴/۴) مداهنه کردن (سرخسی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۹۸؛ معلوف، ۱۹۷۳: ۴۳۷؛ محمودی، ۱۴۱۸: ۷۰/۸) فریب دادن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۱۲/۸؛ جحاف، ۱۳۸۰: ۳۶۶/۳).

۲-۲-۲. معنای لغوی «مُضَارَعَه»

لغت شناسان کلمه مضارعه را مصدر یضارع دانسته‌اند که از باب مفاعله و ماده ضرع (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۲۲/۸) به معنای خضع است (معلوف، ۱۹۷۳: ۴۵۰). در تبیین معانی فعل «يُضَارِعُ» به دو ریشه «ضَرَاعَه» و یا «مُضَارَعَه» اشاره شده است که اغلب لغویان «ضَرَاعَه» را به معنای خَضَعٌ و ذَلٌّ دانسته‌اند (سرخسی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۹۸؛ قطب راوندی، ۱۴۰۶: ۳۰۳/۳) که اشتقاق‌های متعدد این ماده، به امر واحد یعنی تواضع با درخواست حاجت اشاره دارند (مصطفوی، ۱۴۱۶: ۲۹/۷). برخی دیگر از لغت شناسان نیز فعل «يُضَارِعُ» را از ریشه «مُضَارَعَه» و از باب مفاعله دانسته‌اند. گروهی آن را از ماده «ضَارَعٌ» به معنای «التَّشَابُهَ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ» دانسته (ابوالعزم، ۲۰۱۳: ۲۴۸۶۴) و معتقد شده‌اند کلمه «ضَارَعٌ» در لغت، عموماً به این معنا آمده است (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۷/۲۱)؛ گروهی دیگر نیز «مضارعه» را مصدر باب مفاعله دانسته‌اند که از ماده «ضَرَعٌ» است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۲۲/۸). لغت شناسان آن را به خضوع، ذلت و خواری معنا کرده‌اند و به سبب صرف در باب مفاعله، آن را به معنای خضوع و کوچکی دو نفر نسبت به همدیگر دانسته‌اند (الازهری، ۲۰۰۱ م: ۲۹۸/۱).

کلمه «يُضَارِعُ» چه از ماده «ضَرَاعَه» باشد و چه از «مُضَارَعَه»؛ در هر دو حالت به معنای خضوع و ذلت و استکانت ترجمه می‌شود؛ هرچند برخی از معتقدین به گرفته شدن آن از «مُضَارَعَه»، آن را از ماده «ضَارَعٌ» دانسته و به مشابهت ترجمه کرده‌اند و معنی کردن آن به ذلت و خضوع را صحیح ندانسته‌اند (ابوالعزم، ۲۰۱۳: ۲۴۸۶۴)؛ چراکه معتقدند برای این معنی، از ماده «تَضَرَعٌ» و «اِسْتَضَرَعٌ» استفاده شده است. معنا کنندگان «مضارعه» به ذلت و خضوع نیز نظر خود را اولی تر دانسته و معنا کردن آن به

مشابهه را دقیق ندانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۸: ۳۶۷/۳)؛ که در داوری می‌توان گفت هر دو معنای مطرح‌شده برای «مُضَارَعَه» با توجه به در نظر گرفتن ریشه متفاوت، صحیح بوده و از همین روی برخی از لغت‌شناسان، هر دو معنی را صحیح و جایز دانسته و بیان داشته‌اند که یضارع یا از ضراعه به معنی خضوع است و یا از مضارعه به معنی مشامت (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۲۲/۸).

۳-۲-۲. بررسی لغوی «مطامع»

«اتِّبَاعُ مَطَامِعٍ» به‌عنوان سومین مانع اقامه امر الهی معرفی شده است که برخی کلمه «مطامع» را جمع «مَطْمَعٌ» دانسته‌اند، یعنی امری که امید است واقع شود (مؤید، ۱۴۲۴: ۲۸۰۲/۶) و یا تمایل نفس به چیزی از روی آرزوی شدید و حرص و آزمندی بسیار (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲: ۵۰۰/۲). برخی دیگر کلمه «مطامع» را جمع مکسر «طمع» دانسته‌اند که این معنی موردقبول برخی از لغت‌شناسان واقع نشده و بیان داشته‌اند جمع طمع، «أَطْمَاعٌ» است و نه «مطامع» (عبدالقادر، ۱۹۸۹: ۵۶۶/۲؛ معلوف، ۱۹۷۳: ۴۷۳). برخی دیگر از لغویان نیز هر دو نظر را قبول داشته و معتقد شده‌اند «مطامع» هم جمع برای «مَطْمَعٌ» است و هم جمع برای «طَمَعٌ» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۳۹/۸).

لازم به توضیح است که کلمه «طمع»، گاهی بار ارزشی داشته و فضیلت محسوب می‌شود و گاهی هم بار غیر ارزشی داشته و رذیله به حساب می‌آید. عامل اصلی تغییر ارزش این کلمه، نیت فرد است (جم، ۱۹۹۹: ۵۸۱/۱) و کلمه «مطامع» در حدیث موردبحث، به طمع مذموم اشاره دارد.

۳-۲-۳. مقصود از «أَمْرُ اللَّهِ» در حکمت ۱۱۰

در خصوص معنای عبارت «أَمْرُ اللَّهِ» و مقصود از آن در حکمت موردبحث، نظرات متفاوتی ارائه شده است به‌گونه‌ای که برخی با در نظر گرفتن معنای ظاهری الفاظ، منظور از اقامه امرالله را برپای داشتن حدود، اوامر و نواهی الهی دانسته‌اند (مؤید، ۱۴۲۴: ۲۸۰۳/۶) یعنی هر کس اقدام به اجرای حکم و فرمان خدا کند، مجری امرالله شناخته می‌شود (فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۱۱۳۷/۶). بسیاری دیگر به فراتر از ظاهر الفاظ نگریسته و نظرات متفاوتی ارائه داده‌اند؛ چراکه برخی معنای «أَمْرُ اللَّهِ» را محدود و منحصر در امر خلافت دانسته‌اند (دخیل، ۱۴۰۶، ۵۳/۳) و برخی دیگر معنای عام‌تری در نظر گرفته و معتقد شده‌اند عبارت مذکور به‌طور عام به امر حکومت بر مردم اشاره داشته و مقصود از امرالله، «الْحُكْمُ عَلَى النَّاسِ» است که به دلیل اهمیت آن و در نظر گرفتن مصالح عمومی، به خدا نسبت داده شده است (مغنیه، ۱۹۷۹: ۲۸۴/۴). شهید مطهری، مقصود از «أَمْرُ اللَّهِ» را «احیای اندیشه اسلامی» دانسته و معتقد شده است هر کس در هرزمانی اقدام به احیای اندیشه اسلامی نماید، در حقیقت اقدام به برپای داشتن امر الهی کرده است (مطهری، ۱۳۹۵: ۹۵/۲۴). آخرین دیدگاه مطرح در این خصوص مربوط به دیدگاهی است که عبارت «أَمْرُ اللَّهِ» را دارای معنای بسیار وسیع دانسته و معتقد شده‌اند که منظور از آن «مطلق اطاعت الهی» است و این معنی در مورد تمامی مسلمانان قابل صدق است (مشکینی اردبیلی، ۱۳۶۳: ۳۳۰).

معانی متعدد ارائه‌شده برای عبارت «أَمْرُ اللَّهِ»، در عین اختلاف ظاهری، تضاد و تعارض حقیقی با همدیگر ندارند، چراکه وجه مشترک «اقامه امر الهی» همه این معانی را قابل جمع کرده و به همین سبب

بیان شده است: تعالیم آسمانی که به صورت اوامر و نواهی و حدود الهی برای بشریت نازل شده و فرامین الهی محسوب می‌شوند، اقامه کنندگان، مجریان و مصلحان جامعه را موظف کرده به اصلاح‌گری و احیای اندیشه اسلامی، با توسل به راهکارهای قانونی، اعم از خلافت، حکومت و قیام اصلاح‌گرا نه.

۴-۲. مقصود از عبارت «الّا من لا یصانع»

- با توجه به معانی لفظی متعدد فعل «یصانع»، برای عبارت «الّا من لا یصانع» نیز معانی متعددی ارائه شده و بیان گردیده: امر و فرمان الهی را اقامه نمی‌کند مگر کسی که...
- به چاپلوسی و سازش با دیگران نایستد (جعفری، ۱۳۸۰: ۲۲۵/۵).
 - مدارات و مماشات با خلق نکند (نواب لاهیجی، بی‌تا: ۳۰۲).
 - ریاکاری و سودجویی و سیاست‌بازی نکند (مغنیه، ۱۳۷۸: ۳۶۶/۱).
 - در مواجهه با پیشنهاد مصالحه سیاسی که مخالف با اصول او است، مداهنه و سازش‌کاری نکند (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۶۴/۲).
 - با استفاده از رشوه، با مردم مداهنه و مدارا نکند تا این‌که به قیمت دین، محبت آن‌ها را جلب نماید (موسوی، ۱۴۱۸: ۲۸۷/۵).
 - برای ابطال حق رشوت نستانند و نام آن را عطیّه نهند (شریف رضی، بی‌تا: ۶۳۸/۲).
 - اهل مداهنه نبوده و درصدد پاسخگویی به شهوات و عقاید فاسد مردم نباشد (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۷/۲۱).

با توجه به اینکه برخی از لغویان فعل «یصانع» را با فتح حرف نون در نظر گرفته و برخی دیگر با کسر نون، لذا معانی متعددی برای آن بیان داشته‌اند که مفسرین نهج البلاغه نیز با در نظر گرفتن این دو نوع اعراب، به بیان مقصود عبارت «الّا من لا یصانع» پرداخته‌اند. برخی از مفسرین آن را به معنای رشوه دانسته‌اند و بسیاری دیگر به معنای سازش‌کاری، مدارا و کوتاه آمدن در مقابل ناحق. در عین حال برخی دیگر بکارگیری هر دو معنا را صحیح دانسته و بیان داشته‌اند: مقصود از عبارت مذکور این است که اقامه کننده امر الهی موفق نمی‌شود مگر این‌که در دفاع از حق، دچار مماشات و سازش‌کاری نشده و به سبب جلب رضایت ناحق، گرفتار مداهنه، چاپلوسی، رشوه و ارتشا نگردد؛ لذا علی (ع) نه تنها حاکمان را از دچار شدن به سازش‌کاری و مداهنه و چاپلوسی بر حذر می‌دارد بلکه آن‌ها را از اعتماد و خوش‌باوری به مردانی که برای جلب نظر حاکمان، خود را به ظاهرسازی و خوش‌خدمتی می‌شناسانند، نیز بر حذر می‌دارد چراکه معتقد است آن‌ها به دنبال خیرخواهی و امانت‌داری نیستند (نامه/۵۳).

۴-۲-۱. تأثیر ردیله «مصانعه» در جلوگیری از اقامه امر الهی

عبارت «الّا من لا یصانع» به اولین شرط موفقیت اقامه کننده امر الهی اشاره دارد که مصون ماندن حاکم از آفات و ردایل را در پی دارد. هرچند برای کلمه مصانعه معانی متعددی ذکر شده است ولی چون دو معنا یعنی «رشوه‌خواری» و «سازش‌کاری» بیشتر مورد تأکید قرار گرفته است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۶۲/۱۳؛ راغب اصفهانی، ۱۳۹۲: ۴۹۳)، لذا به بررسی تأثیر این دو ردیله در ممانعت از اجرای امر الهی می‌پردازیم.

۲-۴-۲. تأثیر مضافه به معنای «رشوه‌گیری» در جلوگیری از اقامه امر الهی

برخی مضافه را به معنای رشوه‌گیری دانسته و در تعریف آن گفته‌اند: «رشوه چیزی است که به منظور باطل ساختن حق یا ثابت کردن باطل داده می‌شود» (معلوف، ۱۹۷۳: ۴۸۵). معجم‌الوسیط با نگاه جامع به کلمه رشوه، بیان داشته: «رشوه عبارت است از آنچه به خاطر مصلحت، برای قضاوت داده می‌شود؛ یا آنچه برای حق نمایانند باطلی و باطل نمودن حقی داده می‌شود» (عبدالقادر، ۱۳۷۸: ۳۴۸/۲) و در حقیقت رشوه به معنای عام آن عبارت است از رسیدن به خواسته از طریق مضافه و در حکمت ۱۱۰ مقصود از آن عبارت است از دادن مال به حاکمان برای باطل کردن حقی و برپا کردن باطلی که اسلام، هم دادن و هم گرفتن آن را حرام دانسته است (خویی، ۱۳۹۳: ۲۶۲/۱). علی (ع) ضمن مردود دانستن باطل کردن حق، به‌طور مکرر بر ضرورت رعایت حق همگان توسط حاکمان تأکید داشته و دستور می‌دهد که حق را به‌نوعی باید ادا کنند که عذرشان در نزد خدا مقبول باشد (نامه/۵۳).

ائمه معصومین (ع) ضمن حرام دانستن رشاء و ارتشاء، آن را مایه ناهنجاری‌های متعدد دانسته و طی مباحث متعددی با اشاره به این ناهنجاری‌ها بیان داشته‌اند:

- پیامبر اکرم (ص): رشوه مایه کفر محض و محرومیت از نعمت اخروی است (مجلسی، ۱۴۴۰: ۲۷۴/۱۲).
 - پیامبر اکرم (ص): رشوه موجب نفرین رسول خدا و شمول لعنت الهی است (همان: ح ۱۵۰۷۸).
 - علی (ع): رشوه‌گیری موجب شرک به خداوند است (همان: ۳۴۵/۴۲).
 - امام صادق (ع): رشوه مایه کفر به خدا و رسول او است (شیخ صدوق، ۱۳۹۳: ۱۱/۱).
 - علی (ع): رشوه در رأس مال‌های حرام است (متقی، ۱۴۱۹: ح ۴۳۵۸).
 - رسول اکرم (ص): عاقبت رشوه، گرفتاری در آتش دوزخ است. (همان: ح ۱۵۰۷۷).
- دلیل تقبیح شدید رشوه در کلام ائمه معصومین (ع) این است که این رذیله از بزرگ‌ترین آفات اجتماعی است که ریشه بسیاری از ناهنجاری‌ها اخلاقی، اجتماعی و سیاسی بوده و منجر به رذایل متعددی می‌گردد از جمله:
- باطل شدن حق و زنده شدن باطل (اکبری، ۱۳۹۱: ۱۹۱).
 - ممانعت از اجرای عدالت (باقری بیدهندی، ۱۳۷۳: ۴۷).
 - میدان یافتن افراد سودجوی فرصت‌طلب (عطایی، ۱۳۸۵: ۸۷).
 - تضییع حقوق افراد ضعیف و مظلوم (خطبه/۱۳۱).
 - بی‌اعتمادی مردم به قانون و عدم اطاعت از آن (عطایی، ۱۳۸۵: ۸۷).
 - کشیدن شدن جامعه به فساد و زوال و نابودی (نامه/۷۹).
 - گرفتار شدن به ترس و اضطراب (نهج‌الفصاحه/ح ۲۶۹۳).
 - ایجاد آسیب‌های اقتصادی در جامعه (عطایی، ۱۳۸۵: ۸۷).

علی(ع) حاکمان گرفتار به ناهنجاری مصانعه‌گری به معنای رشوه‌گیری را ناتوان از اقامه امر الهی می‌داند چراکه آن‌ها در عین موظف بودن به اجازه ندادن به انسان‌های سودجو برای باطل کردن حق دیگران که در آن‌ها طمع می‌ورزند (نامه/۵۳)، «دچار ضعف و زبونی شده و با از دست دادن شجاعت لازم و صداقت کافی، در مقابل پیشنهادهای حرام مالی و غیرمالی تسلیم شده و روی به اجابت شهوات و آرای فاسد مردم می‌آورند و در نتیجه هرگز نمی‌تواند حق را به حق‌دار برساند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۶۵۸/۱۲). به همین خاطر آن حضرت با نهی از سپردن ولایت مسلمین به این‌گونه افراد بیان می‌دارد: «نباید ولایت مسلمین به کسی سپرده شود که در ادای حقوق مالی، بعضی را بر بعض دیگر ترجیح بدهد؛ و نباید زمامداری مسلمین را در اختیار کسی گذاشت که در حکم، رشوه بگیرد و حقوق مردم را ضایع کند و آن را چنان‌که باید ادا نکند» (خطبه/۱۳۱)؛ چراکه رشوه‌گیرنده «پرستش درهم و دینار را بر پرستش خالق مختار مقدم داشته و قوانینی را که برای حمایت از ضعفای جامعه است، تبدیل به ابزار حمایت از دزدان و دغل‌کاران و ظالمان کرده است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۱۱/۱۲).

۳-۴-۲. تأثیر مصانعه به معنای «سازش‌کاری» در جلوگیری از اقامه امر الهی

معنای دیگر مصانعه، سازش‌کاری و مدهانه است که فرد دچار به این رذیله، اهل ظاهرسازی، ملاحظه‌کاری و معامله‌گری سیاسی شده و شایستگی اقامه امر الهی را از دست می‌دهد؛ چراکه وی به سبب سازش‌کاری، دچار بیماری اجتماعی شده و زمینه ابتلا به انواع دیگر رذایل را فراهم کرده است که از جمله آن‌ها عبارت است از:

- دچار شدن به نفاق که بدتر از کفر است. (ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۵۶).
- دچار به فریب‌کاری و نیرنگ بازی شدن (همان).
- مشکوک شدن به راه حق و مؤمنین (همان).
- از دست دادن قوه واقع‌بینی (خویی، ۱۴۰۰ ق: ۱۶۸/۲۱).
- دچار تکلف و ریا شدن (همان).
- گرفتاری در چاه ضلالت و گمراهی و بی‌خبری (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۷۱/۸).
- خارج شدن تلاش و فعالیت‌های فرد از مدار حق (دشتی، ۱۳۷۹: حکمت ۱۱۰).
- بنابراین بیماری مدهانه و سازش‌کاری زمینه انحرافات متعدد را فراهم ساخته و با تغییر دادن عمل و رفتار فرد مبتلا، موجب گرفتاری وی به ناهنجاری‌های متعددی می‌گردد از جمله:
- پیگیری رضایت مردم به جای رضایت خدا (ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۵۶).
- پا گذاشتن بر اصول اخلاقی و ارزش‌های دینی (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۸: ۸۳).
- روی آوردن به مداحی و چاپلوسی و تملق (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۷۱/۸).
- اظهار رضایت ظاهری و مخالفت درونی (ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۵۶).
- پی‌گیری ارضای امیال و نظرات فاسد زورمندان و اهل باطل (خویی، ۱۴۰۰، ۱۶۸/۲۱).
- ممانعت از اجرای حدود و دستورات الهی (ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۵۶).

- خودداری از هرگونه نقد و شکایت به سبب ترس از خشم مردم (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۷۱/۸).
 - اقدام به خیانت‌کاری، پرده‌داری و ستمکاری (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۸: ۸۳).
- بنابراین گرفتاری اقامه کننده دین به رذیله مصلحه و سازش‌کاری، او از مدار عدالت خارج کرده و موجب می‌شود که وی با سازش‌کاری، منافع خود را بر اصول و مبانی‌اش ترجیح داده و در نتیجه در دفاع از دین، سیاست‌بازی پیشه کرده و به بی‌ثباتی روی آورد (کرمی، ۱۳۸۷: ۶/۶). به دنبال این امر دچار سهل‌انگاری شده و تلاش می‌کند با معامله‌گری، همواره به دنبال جلب رضایت مردم باشد و نه خدا که این روحیه و نگرش، مانع اجرای حدود و اوامر الهی می‌گردد (ابن میثم، ۱۳۶۶: ۲۹۷/۵).
- رذیله «مصلحه» چه به معنای رشوه‌گیری در نظر گرفته شود و چه به معنای سازش‌کاری، موجب خروج فرد از مدار حق‌گویی و حق‌جویی شده و شایستگی وی در رساندن حق به حق‌دار را سلب می‌کند؛ چراکه بخل، ترس از زورمندان و یا طمع به دارایی زرمندان، قرین با سوءظن به خدا بوده (نامه/۵۳) و موجب می‌شود که فرد مصلحه‌گر، سازش‌کاری و رودربایستی را پیشه کرده و با کوتاه آمدن در اجرای حق و عدالت، حقوق ضعیف را ضایع کرده و شایستگی اقامه امر الهی را از دست دهد؛ به همین سبب علی (ع) حاکمان را از مورد مشورت قرار دادن ترسو و بزدل نهی کرده است چراکه مشورت با آن‌ها موجب سستی اراده در اجرای برنامه‌ها می‌گردد (نامه/۵۳). بر این اساس موفقیت در مأموریت اقامه امر الهی، منوط است به وجود انسان‌های شجاع، حق‌خواه، خداترس و متخلق به اخلاق عالیه اسلامی؛ که به سبب تقویت کمالات انسانی، نفس خود را در قبال خواست‌های نابجا درهم‌شکسته و بر هوایشان مسلط شده (نامه/۵۳) و در نتیجه در مقابل پیشنهادهای مالی و خواسته‌های شهوانی مقاومت کرده و با رد هرگونه مدهانه و سازش‌کاری، در پی کسب رضایت خالق خود هستند.

۵-۲. مقصود از عبارت «وَلَا يُضَارِعُ»

اندیشمندان مسلمان، با استناد به معانی لغوی متعدد واژه یضارع، برای عبارت «وَلَا يُضَارِعُ» نیز معانی متعددی ارائه داده‌اند که برخی معانی لغوی «تشابه» را اصل قرار داده (صبحی صالح، ۱۳۷۰: ۲۲۴؛ شرقی، ۱۳۶۶: ۹۰/۳؛ جحاف، ۱۳۸۰: ۳۶۶/۳) و به بیان مقصود از عبارت مذکور پرداخته‌اند و برخی دیگر نیز معانی «خضوع و ذلت» را اصل در نظر گرفته‌اند (محمودی، ۱۴۱۸: ۷۰/۸؛ دخیل، ۱۴۰۶: ۵۳/۳). این اختلاف نظر موجب شده است که برای عبارت «وَلَا يُضَارِعُ» نیز معانی متعددی بیان ارائه گردد و در تبیین مقصود از عبارت مذکور گفته شود که:

فرمان الهی را نمی‌تواند اقامه کند مگر کسی که...

- «در هیچ‌یک از احکام و کارها، خود را شبیه اهل باطل نسازد» (مغنیه، ۱۹۷۹: ۲۸۴/۴).
- «خود را به ائمه حق شبیه نکند درحالی که از آن‌ها نیست» (مجلسی، ۱۴۴۰: ۲۷۲/۱۰۴).
- «همچون کسانی نباشد که درراه باطل گام برمی‌دارد» (فقیهی، ۱۳۷۶: ۶۷۱/۱).
- «با غیر خود، ذلت و ضراعت پیشه نکند. یعنی تواضع و تذلل ننماید» (شریف رضی، بی تا: ۶۳۸/۲).
- «خود را به خواری و پستی نیندازد» (جعفری، ۱۳۸۰: ۲۲۵/۵).

- «با ستمکاران فروتنی و خاکساری نکنند» (بهشتی، بی تا: ۳۸۷/۱).
در بررسی معانی ذکر شده می توان گفت که همه این معانی، علی رغم تفاوت در عبارات و مفاهیم، صحیح هستند، چراکه صحت تعدد معنای لغوی «یضارع»، صحت معانی ارائه شده به عبارت «وَلَا يُضَارِعُ» را نیز در پی دارد.

۱-۵-۲. تأثیر ردیله مضارعه در جلوگیری از اقامه امر الهی

با توجه به اینکه اغلب اندیشمندان با تکیه بر دو عبارت «تشابه» و «ذلت»، به بیان معنای عبارت «وَلَا يُضَارِعُ» پرداخته اند، لذا به تبیین آسیب های مضارعه با اصل قرار دادن این دو معنا می پردازیم.

۲-۵-۲. «مضارعه» به معنای «تشابه» و تأثیر آن در اقامه امر الهی

شارحانی که مضارعه را به معنای «مشابهت» در نظر گرفته اند، در تبیین عبارت «وَلَا يُضَارِعُ»، دو دیدگاه متفاوت ارائه داشته اند. برخی عدم شباهت را به ائمه حق نسبت داده اند و بیان داشته اند: «این گونه نباشد که فرد خود را به ائمه حق شبیه گرداند درحالی که از آن ها نیست» (مجلسی، ۱۴۴۰: ۲۷۲/۱۰۴) و برخی دیگر هم عدم شباهت را به مردم باطل نسبت داده و بیان داشته اند: «حاکم حق، به مردمی که سیرت و آداب مبتنی بر تقلید داشته و مطیع خواهش ها و آرای شهوی هستند، شبیه نگردد» (خویی، ۱۴۰۰ ق: ۱۶۸/۲۱). به نظر می رسد دیدگاه دوم صحیح تر است، چراکه هم با سیاق حکمت مذکور سازگارتر است و هم مورد قبول بسیاری از اندیشمندان قرار گرفته است؛ به همین سبب در مقاله حاضر دیدگاه دوم مدنظر قرار گرفته و به تبیین تأثیر تشبه به باطل در عدم موفقیت اقامه کننده امر الهی پرداخته شده است.
در مذمت مضارعه به معنای تشبه به باطل، مطالب فراوانی بیان شده است که اهم آن ها دیدگاه اسلام است که آن را امری زشت و حرام دانسته و اظهار داشته اهل باطل به سبب حرکت در خلاف جهت حق، دچار انحراف و ردایل متعدد می گردند که از جمله آن ها عبارت است از:

- تکذیب حقانیت قرآن و پیامبر (ص) (عنکبوت/۴۸).
 - بغض شدید به اهل حق، که از کلامشان معلوم می گردد (آل عمران/۱۱۸).
 - گرفتاری به ردیله شرک (مکارم شیرازی، ۱۳۹۶: ۳۰۳/۱۶).
 - عدم بهره مندی از عقل و در نتیجه عدم ایمان به حق (صحیفه سجاده/دعای ۱۷).
 - زیاده خواهی و روی آوردن به تقلید از باطل (همان منبع).
 - زینت دادن باطل و ارائه آن در پوشش حق (همان، دعای ۳۷).
 - وارونه کردن احکام و دستورات الهی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۷۳/۸).
- گرفتاری به ردایل مذکور و عدم استفاده از عقل و شبیه کردن خود به دیگر افراد باطل، منجر به از بین رفتن ایمان شده و در نتیجه این افراد به مخالفت با حق برخاسته و نسبت به اهل آن بغض و کینه نشان می دهند، چراکه حق و باطل قابل جمع نبوده و به سبب تضادی که در ذات آن ها نهفته است، همدیگر را طرد می کنند؛ بنابراین اقامه کننده امر الهی و مصلح اجتماعی، لازم است از مضارعه به معنی مشابهت و هم رنگ شدن با نقاط ضعف مردم میرا شده (مطهری، ۱۳۹۵: ۹۸/۲۴) و ضمن اجتناب از ابتلای به

نواقص قوم خود، نمونه‌ای از آن‌ها نباشد (همان، ۱۳۸۰: ۹۷/۷)، چراکه همرنگی با اهل باطل و همگن شدن با آن‌ها، موجب گرفتاری فرد به انواع صفات ناپسند شده و در نتیجه وی هویت خود را از دست داده و به سبب خود را باختگی، فاقد شایستگی لازم برای مواجهه با سختی‌های اقامه اوامر و حدود الهی می‌گردد (ابن میثم، ۱۳۶۶: ۵/ ۲۹۸). به همین خاطر بیان شده است که تثبیت حقیقت روشن، با شباهت به افراد (باطل) در شرایط و حالات، امکان‌پذیر نیست (خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۸/۲۱).

۳-۵-۲. «مضارعه» به معنای «ذلت و حقارت» و تأثیر آن در اقامه امر الهی

معنای دیگر بیان‌شده به واژه «مضارعه»، ذلت و خواری است که بر اساس این معنی، مقصود از عبارت «ولا یضارع» عبارت است از اینکه فرد، احساس ذلت و خواری نکند و به مقام و مرتبه کم‌تر از شأن و جایگاه خود راضی نشود که زمینه زیر پا گذاشتن فرمان خدا و به قدرت رسیدن ظالمان را فراهم می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۸/ ۲۷۵)؛ لذا پیامبر اسلام در نفی این خصلت مذموم بیان می‌دارد: هیچ مؤمنی حق ندارد خود را ذلیل و پست نماید (محمودی، ۱۴۱۸: ۲/ ۳۶۲)؛ چراکه دچار شدن به این رذیله اخلاقی، عواقب ویرانگری در پی دارد و اگر این ذلت خواری در مقابل قلدران و زورگویان باشد، عواقب آن بدتر و ویرانگرتر خواهد بود که از جمله آن‌ها عبارت است از:

- زیر پا گذاشتن فرمان الهی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۸/ ۲۷۵).
- نفی حق و مخالفت با آن (حرانی، ۱۳۸۳: ۱/ ۴۸۹).
- ارتکاب فعل حرام و اعلام جنگ با خدا (کلینی، ۱۳۸۷: ۲/ ۳۵۰).
- گرفتاری به انواع شرور و احساس ناامنی دیگران از شر او (مجلسی، ۱۴۴۰: ۷۲/ ۳۰۰).
- گرفتار شدن به انواع رذایل همچون دروغ و غیبت (حکمت/ ۴۶۱).
- جستجوی عزت و احترام از غیر خدا (آمدی، ۱۴۱۰: ۱/ ۴۳۳).
- از دست دادن شجاعت، استقلال و شخصیت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۲/ ۶۵۷).

بنابراین رذیله «مضارعه» به معنای ذلت و خواری در مقابل زورمندان، موجب از بین رفتن ایمان، شخصیت و عزت فرد شده و او را به انواع رذایل گرفتار می‌کند؛ و به همین سبب علی (ع) اجتناب از آن را به‌عنوان یکی دیگر از اساسی‌ترین شروط موفقیت در اقامه امر الهی معرفی کرده و لازم دانسته است که حاکم و اقامه‌کننده امر الهی، چه در حالت فقر و تنگدستی و چه در حالت غنا و توانگری، شخصیت خود را در برابر زورگویان و زورمندان حفظ کرده و اظهار ذلت و مذلت و حقارت نکند (ری‌شهری، ۱۳۸۳: ۱/ ۳۹۵).

با توجه به دو معنای ارائه‌شده برای مضارعه، بیان می‌شود که علی (ع) شرط دیگر موفقیت در اقامه امر الهی را، اجتناب از مشابهت و ذلت معرفی کرده لازم دانسته است که حاکم و اقامه‌کننده امر الهی در رفتار، آداب، هوی و هوس و عقاید شهوانی، شبیه مردم و همرنگ آن‌ها نباشد (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۷/۲۱) و همچنین از خضوع و حقارت در مقابل زورگویان اجتناب نموده و تسلیم آن‌ها نگردد، چراکه عدم اجتناب از رذایل مذکور، منجر به ابتلای فرد به بیماری حقارت و خودکم‌بینی شده و موجب می‌شود

که وی قدرت و شجاعت ایستادگی و مقاومت را ازدست داده و نتواند به اقامه اوامر الهی بپردازد چراکه این اقدام نیاز به صلابت و شجاعت دارد. بر این اساس مجری حدود الهی باید با شخصیت قائل شدن به خود و اعتمادبه نفس کامل، از تشبه به اهل باطل اجتناب کرده و با پرهیز از خضوع و خواری در مقابل ناحق، ذلت پیشه نکند، چراکه حقیر و ذلیل نمی تواند حدود الهی را اقامه کند (موسوی، ۱۴۱۸: ۵/ ۲۸۷).

معنای عبارت «وَلَا يَتَّبِعُ الْمَطَامِعَ»

سومین رذیله مانع از اجرای اوامر الهی، گرفتار شدن به رذیله حرص و طمع است که عبارت «وَلَا يَتَّبِعُ الْمَطَامِعَ» با اشاره به این امر، پرهیز از این رذایل را شرط موفقیت در اقامه فرمان الهی دانسته است. کلمه طمع اگرچه در قران به دو معنای ممدوح و مذموم به کاررفته است ولی اندیشمندان با استناد به سیاق حکمت موردبحث، معنای مذموم طمع را در نظر گرفته و در تبیین معنای عبارت مذکور بیان داشته اند: فرمان الهی را نمی تواند اقامه کند مگر کسی که...

- اسیر و پیرو طمع ها نشود (صالح، ۱۳۷۰: ۲۲۴).
- میل به طمعی که حق را ضایع گرداند، نداشته باشد (تمیمی، ۱۴۲۹: ۳۵۱).
- در معرض اغراض دنیوی قرار نگیرد (جحاف، ۱۳۸۰: ۳/ ۳۶۶).
- پیرو جاهای طمع نبوده و در مردمان طمع نکند (لاهیجی، ۱۳۷۹: ۳۰۲).
- مطیع مسلمانانی نشود که در وی طمع دارند چراکه تسلیم امیال و طمع آن ها را در پی دارد (موسوی، ۱۴۱۸: ۵/ ۲۸۷).

در جمع بندی معانی ارائه شده می توان گفت که مقصود از عبارت «وَلَا يَتَّبِعُ الْمَطَامِعَ» این است که مجری اوامر الهی باید از هرگونه حرص و طمعی که ضایع کننده حق است، اجتناب نموده و چشمداشتی از مردم نداشته باشد چراکه این امر منجر به تسلیم شدن وی در برابر آن ها می گردد؛ بنابراین ایستادگی در مقابل رذیله طمع، قدرت و شجاعت فرد را در اجرای فرمان الهی را افزایش می دهد.

۴-۵-۲. تأثیر «پیروی از مطامع» در جلوگیری از اقامه امر الهی

طمع به معنای منفی آن، از صفات مهلکه به حساب می آید (مغنیه، ۱۹۷۹: ۴/ ۲۸۴) که انسان را اسیر و پیرو داشته های مردم می کند که حقی در آن ندارد ولی اصرار دارد در اختیار داشته باشد. لذا گرفتاری به رذیله مذکور به عنوان امر ذلت بار و بردگی ابدی (حکمت/ ۱۸۰)، بسیاری از رذایل ویرانگر را در پی دارد که از جمله آن ها عبارت است از اینکه:

- پیروی از مطامع نفسانی موجب می شود که طمع کار
- گرفتار فساد و سرکشی فراگیر شود (مؤمنون/ ۷۱).
- اراده اش سست گردیده و تن به ذلت و خواری دهد (حکمت/ ۱۸۰).
- ایمان و استواری اش ضایع گردد (محمودی، ۱۴۱۸: ۱۷۳).
- دچار ضعف شده و شجاعت و شهامتش کاهش یابد (مطهری، ۱۳۸۰: ۱/ ۲۶۱).
- آزادی معنوی خود را از دست دهد (محمدی ری شهری، ۱۳۸۳: ۶/ ح ۱۱۲۱۳).

- گرفتار بدترین آفتی شود که ریشه هر شر و بدی است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۲۹۵).
- به بردگی و اسارت همیشگی و ابدی دچار شود (حکمت/۱۸۰).
- دیگران در نفوذ به او طمع نمایند (نامه/۵۳).
- حریت به‌عنوان مهم‌ترین شاخصه کرامت انسانی را در تمام عمر از دست دهد (زمخشری، ۱۴۱۲: ۴۳۲/۳).

بنابراین اسلام رذیله طمع را ریشه بسیاری از فسادها، انحرافات و ناهنجاری‌ها دانسته است که اراده موجب سستی اراده انسان شده (مدرسی، ۱۳۷۲: ۲۰۹) و شجاعت، قاطعیت و استقلال وی را از بین می‌برد. لذا اسیر و بنده مطامع نفسانی، به سبب ابتلا به انواع رذایل اخلاقی و اجتماعی، هرگز نمی‌تواند مجری فرمان خدا شده و دیگران را از اسارت‌های اجتماعی یا معنوی بازدارد (مطهری، ۱۳۹۵: ۹۸/۲۴). به همین سبب علی (ع) اجتناب از هوس‌های زودگذر را به‌عنوان سومین شرط موفقیت مجری فرمان الهی دانسته است، چراکه اگر مجری امر الهی، طمعی به مال و یا منصب و یا مقام نداشته و به دنبال شهرت و خودنمایی نباشد و در یک کلمه در اسارت نبوده و حر و آزاد باشد (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۶۹/۱)، در اقامه اوامر الهی شجاع و آزادمرد خواهد بود؛ و به همین سبب آن حضرت در عهدنامه مالک، حاکمان را از انتخاب طمع‌کار به‌عنوان قاضی و یا طرف مشورت بر حذر می‌دارد (نامه/۵۳).

۵-۵-۲. جمع‌بندی تبیین سه شرط موفقیت در اقامه امر الهی

اقامه‌کنندگان امر الهی در خصوص عهده‌داری این مسئولیت، دو نوع رفتار متفاوت از خود نشان می‌دهند؛ برخی با صداقت، حریت و شجاعت و با در نظر گرفتن معیارهای دینی، به این مأموریت تن می‌دهند و برخی دیگر بدون توجه به این معیارها، قدم به میدان گذاشته و اقدام به مأموریتی می‌کنند که نه مؤید از جانب دین بوده و نه راهنمایی آسمانی دارد (العمری، ۲۰۱۰: ۲۸)؛ درحالی‌که علی (ع) هرکسی با هر روحیه‌ای را شایسته عهده‌داری این امر ندانسته و در حکمت ۱۱۰ به سه شرط اساسی اشاره کرده است که مراعات آن‌ها موفقیت فرد را موجب شده و غفلت از آن‌ها نیز مانع موفقیت وی می‌گردد. چراکه رعایت شروط مذکور موجب روحیه شجاعت و آزادمنشی در فرد شده و وی را از بند تعظیم و دست‌بوسی عوام و طمع به مال آن‌ها رهایی داده و در نتیجه آن‌ها گرفتار رذایل رودرواسی، رشوت و رفاقت نمی‌گردند (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۶۸/۱۰)؛ به همین سبب آن حضرت حاکمان را ملزم می‌دارد که «کارگزاران دولتی را از میان مردمی انتخاب کنند که اخلاق آنان گرامی‌تر و آبرویشان محفوظ‌تر و طمع‌ورزی‌شان کمتر باشد» (نامه/۵۳)؛ چراکه حاکم جامعه اسلامی و مجری حکم خدا در بین بندگان، باید قوی، درستکار، عادل و پاک‌دامن باشد و دچار رذایل و بیماری‌های مصلحت‌محور و مضارعه و طمع‌کاری نگردد، زیرا او الگو و مقتدای مردم است (موسوی، ۱۴۱۸: ۲۸۷/۵).

نتیجه گیری

- اقامه امر الهی به معانی حکمرانی، برپای داری دین، عمل به ارکان آیین اسلام و ارشاد دیگران، از مأموریت‌های آسمانی و تکالیف دینی بشر است.
- موفقیت در امر اقامه دین، منوط به برخورداری از ویژگی‌های شخصیتی و اخلاقی خاص است و هر انسانی با هر شرایط روحی و اخلاقی، شایسته عهده‌داری این مسئولیت نبوده و در آن موفق نخواهد شد.
- حکمت ۱۱۰ نهج البلاغه، شروط موفقیت در اقامه دین را اجتناب از سه رذیله مصادعه، مضارعه و طمع‌کاری معرفی کرده است.
- مسئولیت اقامه امر الهی منحصر در پیامبر، امام و یا خلیفه نبوده بلکه تمامی انسان‌های مصلح در تمامی تاریخ به این امر مأمور هستند.
- «مصادعه» به عنوان اولین مانع اقامه امر الهی از فعل «بُضَاعَ» گرفته شده است که اگر با فتح نون در نظر گرفته شود، از باب مفاعله بوده و به معنای «رشوه» است و اگر با کسر نون مورد نظر قرار گیرد، مضارع مبنی بر معلوم بوده و به معنای مدارا کردن، مداهنه و سیاست‌بازی است که پرهیز از هر دو معنای ارائه شده، موفقیت فرد را در پی دارد.
- «مُضَاعَه» به معنای «رشوه‌گیری» و یا «سازش‌کاری»، رذیله‌ای است که اقامه کننده دین را از مدار حق‌جویی و حق‌جویی خارج کرده و جرئت و جسارت دفاع از ارزش‌ها و اقامه امر الهی را از وی می‌گیرد.
- «مُضَارَعَه» دومین مانع اقامه امر الهی است. فعل «بُضَاعَ» یا از «مُضَارَعَه» است که به معنای خَضَع و ذَلَّ بوده و یا از ماده «ضارَع» که به معنای «التَّشَابَه بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ» است؛ بنابراین «مُضَارَعَه» چه به معنای «ذلت و حقارت» و چه به معنای «تشبه به اهل باطل»، موجب غفلت انسان از حق شده و شرک و زیر پا گذاشتن فرامین الهی را در پی داشته و مانع اقامه امر الهی می‌گردد.
- اتباع مطامع، به‌عنوان ریشه همه فسادها و انحرافات، سومین مانع اقامه امر الهی است که ابتلای به آن، آزادی معنوی و استقلال فرد از بین برده و وی را به برده‌ای ذلیل و خوار تبدیل می‌کند.
- بر اساس حکمت ۱۱۰، شرط موفقیت حاکمان و کارگزاران در امر اقامه دین، منوط است به اجتناب هم‌زمان از هر سه رذیله مصادعه، مضارعه و اتباع مطامع.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه
- آبی، منصور بن الحسین (۱۴۲۴ ق). *نثر الدرر فی المحاضرات*، لبنان: دارالکتب العلمیه.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ ق). *غررالحکم (تصحیح رجایی)*، قم: دارالکتب الإسلامی.
- اصفهانی، احمد بن عبدالله (۱۹۸۸). *حلیة الأولیاء و طبقات الاصفیاء*، ج ۸، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (بی‌تا). *شرح نهج البلاغه*، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی‌تا). *المناقب*، مترجم هاشم رسولی، قم، نشر علامه.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۸ ق). *احکام القرآن*، بیروت: انتشارات دار الجیل.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
- ابن میثم، میثم بن علی (۱۳۶۲). *شرح نهج البلاغه (مصباح السالکین)*، موسسه نشر کتاب.
- ----- (۱۳۶۶ ش). *اختیار مصباح السالکین*، مشهد: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ابوالعزم، عبدالغنی (۲۰۱۳ م). *معجم الغنی الظاهر، الرباط: موسسه الغنی للنشر.*
- الازهری، محمدین احمد (۲۰۰۱ م). *تحدیب اللغة*، جلد ۱، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- تمیمی، ارکان (۱۴۲۹ ق). *صفوة شروح نهج البلاغه*، قم: انتشارات الاعتصام.
- جحاف، یحیی بن ابراهیم (۱۳۸۰ ش). *إرشاد المؤمنین إلى معرفة نهج البلاغة المبین*، قم: انتشارات دلیل ما.
- جعفری، محمد مهدی (۱۳۸۰ ش). *پرتوی از نهج البلاغه*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- جم، رفیق (۱۹۹۹). *موسوعة مصطلحات التصوف الإسلامی*، ج ۱، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۳). *مصباح الفقاهه فی المعاملات*، قم: نشر فقاقت.
- ----- (۱۴۰۰ ق). *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه*، تهران: مکتبه الاسلامیه.
- دخیل، علی محمد علی (۱۴۰۶ ق). *شرح نهج البلاغه*، بیروت: دار المرتضی.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۷۹). *حکومت حکمت: حکومت در نهج البلاغه*، تهران: انتشارات دریا.
- ----- (۱۳۹۸). *تفسیر موضوعی نهج البلاغه*، به کوشش قدیر پیری، وبسایت فارض.
- دین‌پرور، سیدجمال‌الدین (۱۴۱۷). *المحقق الطباطبائی فی ذکراه السنویة الأولى*، ج ۳، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث.
- راجب اصفهانی، حسین ابن محمد (۱۳۹۲ ش). *مفردات الفاظ قرآن کریم*، ترجمه حسین خدایپرست، قم: انتشارات نوید اسلام.
- ----- (۱۴۲۰ ق). *محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء*، بیروت: شرکه دارالارقم.
- الزجاجی، ابی‌القاسم (۱۴۰۱ ق). *اخبار ابی‌القاسم الزجاجی*، تحقیق عبدالحسین مبارک، بغداد: دار الرشید للنشر.
- سرخسی نیشابوری، علی‌بن‌ناصر (۱۴۱۵ ق). *اعلام نهج البلاغه*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- شرقی، محمد علی (۱۳۶۶ ش). *قاموس نهج البلاغه*، جلد ۳، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

- شریف الرضی، محمد بن حسین (بی تا). ترجمه و شرح نهج البلاغه (تنبيه العاقلین و تذکرة العارفين)، تهران: پیام حق.
- صالح، صبیحی (۱۳۷۰ ش). فرهنگ نهج البلاغه، تهران: ناشر اسلامی.
- زیارت، احمدحسن، مصطفی، ابراهیم، النجار، محمدعلی و عبدالقادر، حامد (۱۳۸۷). المعجم الوسیط، انتشارات صادق، جلد ۲.
- العمری، حسین (۲۰۱۰ م). الخطاب فی نهج البلاغه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جحاف، یحیی بن ابراهیم (۱۳۸۰ ش). إرشاد المؤمنین إلى معرفة نهج البلاغة المبين، قم: انتشارات دلیل ما.
- حسینی، عبدالزهراء (۱۴۰۹ ق). مصادر نهج البلاغة و أسانیده، جلد: ۴، بیروت: دار الزهراء.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴ ش). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸ ش). اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات اسلام.
- مصطفی، ابراهیم، عبدالقادر، حامد، زیارت، احمدحسن و النجار، محمدعلی (۱۹۸۹ م). المعجم الوسیط، استانبول - ترکیه: دار الدعوة.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ ق). القاموس المحیط، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی (۱۳۶۸ ش). ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
- قطب راوندی، سعیدین هبه الله (۱۴۰۶ ق). منهاج البراعة، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- کرمی، محمد (۱۳۸۷ ق). بحوث و آراء تبینی الواقع و الحضارة الزمنية (شرح نهج البلاغه کرمی)، قم: المطبعة العلمیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷ ش). اصول کافی، مترجم مهدی آیت اللهی، تهران: انتشارات جهان آرا.
- متقی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۹ ق). کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۴۰ ق). بحار الأنوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ----- (۱۴۰۸ ق). شرح نهج البلاغة المقتطف من بحار الأنوار، تهران: مؤسسة الطبع و النشر.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۳ ش). میزان الحکمة، چاپ اول، قم: دارالحديث.
- محمودی، محمدباقر (۱۴۱۸ ق). نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغة، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- مدرسی، محمدتقی (۱۳۷۲ ش). امامان شیعه و جنبش های مکتبی، ترجمه حمید آزریر، تهران: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۹۶ ش). مروج الذهب و معادن الجواهر، مترجم ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ----- (۱۴۰۹ ق). مروج الذهب، قم: مؤسسة دارالهجرة.
- مشکینی اردبیلی، علی (۱۳۶۳ ش). الهادی الی موضوعات نهج البلاغة، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- مصطفوی، شیخ حسن (۱۴۱۶ ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مؤسسة الطباعة والنشر، نشر آثار المصطفوی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵ ش). مجموعه آثار، جلد ۲۴، قم: انتشارات صدرا، چاپ بیستم.
- ----- (۱۳۸۰ ش). یادداشت های استاد مطهری، چاپ دوم، جلد ۱، ۷ و ۱۰، قم: انتشارات صدرا.

- معلوف، لويس (١٩٧٣ م). المنجد فى اللغة، بيروت: دار المشرق.
- مغنيه، محمدجواد (١٩٧٩ م). فى ظلال نهج البلاغه، جلد: ٤، بيروت: دارالعلم للملايين.
- مكارم شيرازى، ناصر (١٣٧٥). پیام امام اميرالمؤمنين (ع)، تهران: دارالكتب الإسلامية.
- ----- (١٣٩٦). تفسير نمونه، انتشارات دارالكتب الاسلاميه، جلد ١٦.
- موسوى، عباس على (١٤١٨ ق). شرح نهج البلاغه، بيروت: دارالرسول الاكرم (ص).
- موسوى، محسن باقر (١٤٢٣ ق). علوم نهج البلاغه، لبنان، بيروت: دارالعلوم.
- مؤيد، يحيى بن حمزه (١٤٢٤ ق). الديباج الوضوي فى الكشف عن أسرار كلام الوصي، صنعاء: مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية.
- نواب لاهيجى، محمدباقر بن محمود (بى تا). شرح نهج البلاغه (نواب لاهيجى)، تهران: اخوان كتابچى.
- هاشمى خويى، حبيب الله بن محمد (١٤٠٠ هـ ق). منهاج البراعة جلد: ٢١، تهران: مكتبة الاسلامية.
- واسطى، على بن محمد بن ابى نزار (١٣٧٦ ش). عيون الحكم و المواعظ، قم: دارالحديث.
- واسطى زبيدى، محب الدين سيد محمد (١٤١٤ ق). تاج العروس من جواهر القاموس، بيروت: دارالفكر للطباعة و النشر.